

Burgerlijke staat en politieke strategie

Huub Spoormans

Elke aktiegroep of politieke beweging die maatschappelijke veranderingen nastreeft, komt vroeg of laat voor de vraag te staan hoe hij zich moet opstellen ten opzichte van de staat. Moet een ekologische beweging bijvoorbeeld proberen het overheidsbeleid inzake kernenergie te beïnvloeden door contacten te leggen met politieke partijen en overheidsinstanties, of moet zij juist de gangbare politieke kanalen boycotten en via buiten-parlementaire akties het bestaande politieke establishment bestoken? Ook de arbeidersbeweging heeft van oudsher met deze vragen te maken en hierop verschillende antwoorden gegeven. De anarchisten menen dat de staat per definitie onderdrukking betekent, en dat staatsinstellingen daarom gemeden en geboycot moeten worden. Ook de leninisten zien de staat hoofdzakelijk als een onderdrukkend apparaat, maar in tegenstelling tot de anarchisten zijn zij van mening dat men dit apparaat niet zonder meer kan afschaffen, en dat men het moet veroveren. De leninisten zijn bereid tijdelijk van het staatsapparaat gebruik te maken, maar het uiteindelijke doel is de staatsmacht te vervangen door een arbeidersmacht die men buiten en tegenover de staat wil opbouwen. De sociaal-demokraten tenslotte beweren dat de staat mogelijkheden biedt voor maatschappelijke hervormingen, en dat het daarom van wezenlijk belang is de kommando-posten van dit apparaat in handen te krijgen.

Aan al deze inschattingen liggen staatsopvattingen ten grondslag die onder de huidige omstandigheden op zijn minst problematisch zijn geworden. De sociaal-demokratie heeft zich zo diep ingegraven in de staatsinstellingen, dat een strategiedebat over de weg naar het socialisme van de politieke agenda is verdwenen. Het zou de huidige werkzaamheden alleen maar belemmeren. De opvatting dat liberale politieke vrijheden, democratische instituties en pluralisme enkel bedrog zijn, en dat er pas in het socialisme sprake kan zijn van 'ware' democratie en 'werkelijke' vrijheid, is door de feiten achterhaald. Het fascisme heeft laten zien dat democratische vrijheden en instituties van wezenlijk belang zijn voor de arbeidersbeweging; het stalinisme en de toestanden in de 'volksdemocratieën' hebben aangetoond dat socialisme en democratie beslist niet samen hoeven te vallen.

De overdenking van deze historische ervaringen hebben binnen het marxistische kamp geleid tot een heroriëntatie ten aanzien van de burgerlijke staat en zijn instellingen. Dit artikel beoogt verschillende varianten in de moderne marxistische staatstheorie te onderscheiden, en na te gaan welke ontwikkeling hierin heeft plaatsgevonden. Hierbij moeten we meteen wijzen op een reeks beperkingen.

In dit artikel behandelen we alleen hedendaagse theoriën van auteurs die zichzelf marxist noemen. Op de tweede plaats ontbreekt hier de ruimte om deze theorieën omvattend te behandelen, waardoor we nauwelijks aan het gevaar ontkomen te schematiseren. We zullen ons beperken tot de specifieke problematiek en grondbegrippen van elke theorie, en verwijzen lezers en lezeressen die hiermee geen genoegen nemen naar de achterin opgenomen literatuurlijst. De derde beperking heeft betrekking op de auteurs die we bespreken. We streven geen volledigheid na en beperken ons tot het onderscheiden van de belangrijkste posities binnen de marxistische staats-theorie. We gaan daarom alleen in op auteurs die ons inziens kenmerkende vertegenwoordigers zijn van een bepaalde stroming. De laatste beperking is dat we de Italiaanse staatsdiskussie buiten beschouwing laten, omdat ons de nodige kennis daarvan ontbreekt.¹

Vier posities

Marx heeft zelf nooit een theorie over de staat geformuleerd, en tot op heden bestaat er niet iets als DE marxistische staats-theorie. Er bestaan verschillende marxistische theorieën over de staat, van schrijvers die zich beroepen op Marx en die zich baseren op een andere interpretatie van Marx' geschriften. Alle interpretaties hebben gemeen dat zij hun object op principieel dezelfde wijze definiëren. Men bestudeert het kapitalisme als een specifieke produktiewijze waarin de verhouding tussen loonarbeid en kapitaal centraal staat. Alle interpretaties oriënteren zich derhalve op de problemen in de klassenstrijd tussen kapitaal en arbeid, en zij hebben tot doel een socialistisch-kommunistische maatschappelijke ordening. Hier houden de overeenkomsten op en scheiden de wegen. Er bestaan geen gemeenschappelijk model, geen gemeenschappelijke hypothesen of voorspellingen, en geen gemeenschappelijk onderzoeksprogramma. Men kan hoogstens een onderzoeksprogramma formuleren voor een bepaalde school of stroming binnen het marxisme. De meeste programma's bijten elkaar en het feit dat men de eigen opvatting als de marxistische pleegt voor te stellen, heeft de discussie tussen de stromingen niet bepaald vergemakkelijkt.

Voordat we de staats-theorieën bespreken, zullen we kort ingaan op de verschillende theoretische posities binnen het marxisme om de achtergronden en de inzet van de verschillende staats-theorieën enigszins begrijpelijk te maken. De meeste posities in het marxisme zijn een reactie en kritiek op de theoretische en politieke traditie van het marxisme in de Sovjet-Unie. Na de Oktoberrevolutie diende het marxisme in de Sovjet-Unie als een middel tot kritiek op het kapitalisme en de imperialistische interventies, maar ook om de heerschappij van de revolutionaire partij te verdedigen. Zo kreeg het marxisme ook een legitimerende functie. Onder Stalin werd het marxisme verheven tot een officieel door de partij goedgekeurde en gekodificeerde

¹ Zij die geïnteresseerd zijn in de Italiaanse staatsdiskussie kunnen een overzicht vinden bij Elmar Altvater, STAAT UND GESELLSCHAFTLICHE REPRODUKTION. Anmerkungen zur Diskussion um den 'Planstaat', in : Voikhard Brandes, e.a., Handbuch V, Staat, Frankfurt am Main, EVA, 1977. Een tweetal belangrijke Italiaanse discussies zijn „n boekvorm verschenen, en ook in Duitse vertaling verkrijgbaar N. Bobbio, e. a., SOZIALISTEN, KOMMUNISTEN UND DER STAAT. Über Hegemonie und Pluralismus, Hamburg, VSA, 1977 ; en Elmar Altvater, Otto Kallscheuer, DEN STAAT DISKUTIEREN. Kontroversen über die These von Althusser, Berlin, Aesthetik und Kommunikation, 1979.

wetenschap : het marxisme-leninisme. Het historisch materialisme werd uitgeroepen tot een proletarische wetenschap die de burgerlijke ideologie moest ontmaskeren en objectieve kennis moest verschaffen over de maatschappelijke ontwikkeling naar het socialisme. Dit alles volgens de richtlijnen van het laatst gehouden partijcongres.

Het marxisme-leninisme beschouwt de geschiedenis als een wetmatige opeenvolging van produktiewijzen die in beweging wordt gezet door een periodiek konflikt tussen produktie-technieken en economisch geregelde eigendomsverhoudingen. De door Marx en Engels gebruikte metafoor van basis en bovenbouw wordt z6 uitgelegd dat theoretische en ideologische bewustzijnsvormen afhankelijk zijn van sociaal-economische reproductievormen. De partijdigheid van het marxisme-leninisme brengt men niet in verband met zijn wetenschappelijke methode ; men gaat er zonder meer van uit dat het marxisme-leninisme een omvattende, objectieve en wetenschappelijke levensbeschouwing is, die haar juistheid in de politieke praktijk heeft bewezen. Bij de pogingen het marxisme sedert de 60er jaren te vernieuwen, verzet men zich vooral tegen het samenvoegen van marxistische filosofie, wetenschap en politieke praktijk in een gesloten levensbeschouwing.

In Frankrijk probeert een groep rond de filosoof Althusser het stalinistisch vervormde marxisme theoretisch te overwinnen door de geschriften van Marx opnieuw en met andere ogen te lezen. Althusser ziet in Marx de grondlegger van de wetenschap der geschiedenis, en hij beschouwt het marxisme niet als een proletarische wetenschap, maar als een positieve wetenschap die niet gebaseerd is op mensbeelden of politieke ideologiën, maar op wetenschappelijke begrippen. De sociale evolutie wordt volgens Althusser niet gedragen door subjekten (b.v. de partij) en heeft ook geen einddoel (b.v. het kommunisme), maar is een proces zonder begin en zonder einde dat wordt voortgestuwd door de anonieme krachten van de klassenstrijd. Om dit proces wetenschappelijk te onderzoeken herformuleert hij Marx' theorie, en sluit hij aan bij bepaalde tradities in de franse wetenschapsfilosofie en bij elementen van de strukturele taalwetenschap en ethnologie.

In West-Duitsland heeft de kritiek op het marxisme-leninisme een geheel andere vorm aangenomen. Ook hier kwam men in de 60er jaren tot een hernieuwde lezing van Marx ; niet om hem te overstijgen of aan te vullen, maar om hem opnieuw te ontdekken. De West-Duitse lezing van het Kapital beoogde een logika in Marx' methode te rekonstrueren om te achterhalen wat Marx werkelijk gezegd heeft. De kritiek op het marxisme-leninisme stond in het teken van het parool "terug naar Marx", en de maatstaf in de kritiek was exegetische zuiverheid.

Een geheel andere rekonstruktie van het historisch materialisme staat op naam van Jürgen Habermas en zijn medewerkers. Evenals het franse strukturalistische marxisme, gaat ook Habermas uit van de stelling dat het historisch materialisme een vruchtbaar verklarend kader biedt om struktuur en mechanismen van de sociale evolutie te begrijpen. Maar in tegenstelling tot Althusser vat Habermas deze ontwikkeling niet op als een objektief verloopend proces. Waar Althusser de nadruk legt op Marx' latere werk, gaat Habermas terug naar zijn vroege werken. Het niet-objektivistische karakter van zijn benadering ligt in het gewicht dat Habermas toekent aan het normatieve en moreel geïnspireerde handelen. In de sociale evolutie spelen

ekonomische structuurproblemen een belangrijke rol, maar beslissend zijn volgens hem de morele en normatieve structuren.

Tot zover een korte schets van vier posities binnen het moderne marxisme, die ieder een eigen staatsopvatting ontwikkeld hebben, welke we nu gaan bespreken.

Staatsmonopoliekapitalisme

De Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme is een benaming voor een reeks theorieën uit de jaren '50 en '60, die proberen de economische, sociale en politieke ontwikkeling in de westerse kapitalistische landen wetenschappelijk te analyseren en te interpreteren. Zij dienden een bevredigende verklaring te geven voor het feit dat het kapitalistische systeem, ondanks alle eerdere marxistische prognoses en verwachtingen, nog steeds niet ineengestort was. Bovendien wilde men aantonen dat ook in het huidige kapitalisme de klassentegenstellingen de voornaamste bron van conflicten zijn, en dat het kapitalisme uiteindelijk aan een fundamentele crisis ten onder moet gaan.

Behalve de wetenschappelijke inzet om ten tijde van de nadagen van de Koude Oorlog het wetenschappelijk karakter van het marxisme te onderstrepen en te bewijzen, heeft de Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme ook zeer duidelijk politiek strategische oogmerken. De theorie is tegelijk wetenschappelijke analyse én strategisch concept. De auteurs van deze theorieën behoren zonder uitzondering tot kommunistische partijen in Oost en West, en zij beschouwen de Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme als een uitwerking van de marxistisch-leninistische theorie over de evolutie van de kapitalistische produktiewijze. Beschouwde Lenin het imperialisme als het laatste stadium van het kapitalisme, zo ziet men het staatsmonopoliekapitalisme als de laatste fase van het imperialisme. Het imperialisme wordt gekenmerkt door een algemene vermaatschappelijking van de produktiekrachten, die steeds meer in conflict raakt met de bestaande produktieverhoudingen.

Het staatsmonopoliekapitalisme is in beginsel een aanpassing van de kapitalistische produktieverhoudingen aan de ontwikkeling van de produktietechnieken. De Organisatie van het maatschappelijk produktieproces is dermate complex en omvattend geworden, dat in toenemende mate ingrijpen van de staat noodzakelijk wordt. In het imperialistische stadium pogen de monopolies te ontkomen aan de belangrijkste wetmatigheid van de kapitalistische economie : de dalende tendens van de gemiddelde winstvoet. Het staatsingrijpen in het gehele economische en maatschappelijke leven heeft tot doel deze tendens tegen te werken. In de tijd van het concurrentie-kapitalisme toen de staat nog weinig economische functies had, speelde hij wel een bepaalde rol, maar was hij voor de accumulatie van het kapitaal noch voor de ontwikkeling van de produktiekrachten van wezenlijke betekenis. In de fase van het staatsmonopoliekapitalisme daarentegen krijgt de staatsinterventie een heel nieuwe hoedanigheid. De staat intervieneert in de vorming van economische structuren, in de verhouding tussen produktie en markt, alsook in de economische groei in zijn totaliteit. Onder de nieuwe omstandigheden van een toenemende vermaatschappelijking van de produktiekrachten blijkt directe en indirecte interventie van de

staat onontbeerlijk om de winsten van de grote monopolies te vergroten en hen in staat te stellen in de concurrentie overeind te blijven. Het belangrijkste kenmerk van deze fase is de financiering van de algemene kosten van de produktie door de staat. De overheid neemt de kosten voor haar rekening van technologische vernieuwingen en van de steeds groter wordende last van het variabele kapitaal, en bevordert door middel van overheidsopdrachten, subsidies en kredietgaranties een herverdeling van het nationale inkomen ten gunste van de monopolies.

Dit systeem van een steeds sterkere vervaechting tussen staat en monopolies biedt echter geen oplossing voor de fundamentele instellingen in het kapitalisme, maar is een verdieping van de algemene crisis waarin het kapitalisme verkeert. Het produceert in eigen schoot de materiële voorwaarden voor de overgang naar het socialisme de tegenstellingen in de kapitalistische maatschappijen komen samen met invloeden vanuit de socialistische, en dit werkt een steeds hechtere vervaechting tussen staat en monopolies in de hand. De macht van het monopoliekapitaal wordt hier weliswaar door vergroot, maar de bestaansvoorwaarden van het kapitalisme raken ondermijnd. Deze dialektiek komt tot uitdrukking in het feit dat enerzijds een kleine sociale laag, de verenigde macht van industrie- en bankkapitaal, bijna onbeperkt heerst en manipuleert, maar dat anderzijds het systeem als geheel steeds moeilijker te besturen en te legitimeren valt. Omdat de politieke macht steeds meer gecentraliseerd wordt ten behoeve van een kleine groep monopolisten, die gebaat is bij een afbraak van democratische rechten, ontstaan indirect de objektieve voorwaarden voor een breed anti-monopolistisch bondgenootschap. En hier verschijnt de politieke inzet van de Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme, en haar strategisch concept.

De strijd voor en de ontwikkeling van een anti-monopolistische democratie is de brug naar het socialisme. De overgang van het staatsmonopoliekapitalisme naar het socialisme is alleen mogelijk via een anti-monopolistische en democratische omwenteling. Deze zou tot stand moeten komen door een bondgenootschap van alle niet-monopolistische klassen en groeperingen uit de bevolking onder leiding van de arbeidersklasse en haar politieke organisator de kommunistische partij. Het gemeenschappelijke belang en doel van deze krachten is de macht van de monopolies terug te dringen, hetgeen een voorwaarde is voor de overwinning van het kapitalistische systeem.

In hun analyse, en tot op dit punt in de strategie, stemmen de belangrijkste vertegenwoordigers van de Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme, met name de Franse en Oost-Europese kommunistische partijen, overeen. Maar ten aanzien van de strategische konsekwenties en de konkrete politieke doeleinden bestaan beduidende verschillen.'

De "Traité marxiste d'économie politique : Le Capitalisme monopoliste d'Etat" onder redaktie en leiding van Paul Boccara, blijft niet staan bij de eis tot overname van het ekonomische en politieke machtsapparaat. Ook na de overwinning op het staatsmonopoliekapitalisme, in de periode van het democratisch staatskapitalisme, blijft het probleem bestaan hoe de organisatiestructuren die in het leven geroepen zijn door de konzentratie en

2 Het navolgende is ontleend aan Berndt Guggenberger, *Okonomie und Politik - Die neo-marxistische Staatsfunktionenlehre*, in : *Neue Politische Literatur* 4, 1974, p.431-434

centralisatie van het kapitaal afgebroken kunnen worden en vervangen door een gedecentraliseerde met zelfbeheer en democratische planning. Een politiek programma dat zich in hoofdzaak beperkt tot het nationaliseren van grote ondernemingen is ontoereikend. Daarom introduceert men het begrip "democratische leiding", die zich ten doel zou moeten stellen datgene te produceren dat nodig is om de individuele en kollektieve, materiële en geestelijke behoeften te bevredigen, teneinde de scheppende kwaliteiten en de individuele zeggenschap van alle werknemers en werknemers te helpen ontwikkelen. Om dit te bereiken streeft de democratische leiding ernaar om de werker(sters) steeds meer te betrekken bij het vaststellen van de doeleinden en de te gebruiken middelen.

Met deze opvattingen over decentralisatie en zelfbeheer wijken de Franse theoretici aanzienlijk af van de doelstellingen zoals die door de Oost-Europese theoretici ontworpen zijn. Deze betreffen niet zozeer structurele veranderingen, maar de overname van het staatsmonopolistische staatsapparaat. Want het staatsmonopoliekapitalisme heeft een staatsapparaat doen ontstaan dat alleen maar verder uitgebouwd hoeft te worden om de totaal-maatschappelijke planning in het socialisme mogelijk te maken. Men beschouwt het kapitalistische staatsapparaat in feite als een neutraal instrument dat heel goed voor socialistische doeleinden gebruikt kan worden.

Onder anti-monopolistische democratie verstaat men een wisseling van de wacht : het instellen van een nieuwe leiding van het staatsapparaat, die geen monopolistische maar socialistische doeleinden nastreeft.

Rechtsstaat

Het wegebben van de Koude Oorlog heeft tot gevolg gehad dat de theoretische speelruimte binnen het marxisme groter is geworden. Behalve in Italië was het voordien bijna onmogelijk buiten de kaders van het marxisme-leninisme te denken, wilde men niet van revisionisme beschuldigd worden. Maar op het moment dat het stalinisme politiek in diskrediet begon te raken, ontstonden ook de eerste scheuren in het theoretisch bouwwerk van het stalinisme.

In West-Duitsland komt de kritiek op de Theorie van het Staatsmonopoliekapitalisme van buiten de kommunistische partij en uit een academisch milieu, namelijk van de kant van de West-Duitse studentenbeweging. De akties van de studenten aan het einde van de jaren '60 leiden tot hevige konfrontaties met het repressieve apparaat van de West-Duitse staat. Op het moment dat de studentenakties de door de staat toegestane grenzen overschreden, bleek de democratische verzorgingsstaat een gewelddadig en repressief orgaan. Binnenden de studentenbeweging rees de vraag hoe het mogelijk was dat ondanks de grotere repressie, ondanks het afbreken van democratische rechten en het partijdige staatsingrijpen ten gunste van het West-Duitse kapitaal, de grote meerderheid van de arbeiders en van de geproletariseerde middenklassen loyaal bleven staan tegenover de staat ? De studenten namen geen genoegen met een verklaring op grond van bewuste manipulatie of bedrog, hetgeen in een sociaal-demokratisch geregeerde staat weinig plausibel leek. Na een lange mars door de blauwe banden van de Marx-Engels-Werke, kwam men tot een rekonstruktie van de logika in Marx' Kritiek op de Politieke Economie. De gerekonstrueerde

Marx diende als uitgangspunt voor een theorie over de burgerlijke staat, waarin men wilde aantonen dat de staat ondanks parlementarisme en sociale voorzieningen geen verzorgingsstaat maar een klassestaat is. Men zocht een theorie die het klassekarakter van de Staat en tegelijk de verhulling daarvan kon verklaren ongeacht de vraag of er een conservatieve of sociaal-democratische regering aan de macht is. Men richtte zich daarom niet zozeer op een analyse van politieke verhoudingen, maar op de structuur van de staatsvorm, de zgn. vormprincipes van de burgerlijke staat.

Omdat deze benadering hoofdzakelijk een kritiek was op reformistische en revisionistische opvattingen, staat zij bekend als de "anti-revisionistische staatsopvatting". Volgens deze opvatting impliceren de vormprincipes van de burgerlijke staat al een klassekarakter. Om dit te bewijzen volgde men een soortgelijke methode als Marx in het Kapitaal. Deze methode omschrijft men als het opstijgen van het abstracte naar het concrete. Marx formuleert eerst een theorie over de warenbezitters in het algemeen, en daarna over de warenbezitters van bijzondere waren, namelijk kapitaal en arbeid. Hij analyseert de wetmatigheden en eigenschappen van de warenruil, en toont vervolgens aan dat de warenruil een dubbele bodem krijgt op het moment dat de ruil tussen arbeid en kapitaal in de analyse betrokken wordt. Deze ruil blijkt zowel gelijk als ongelijk te zijn, waarmee Marx het principe van de kapitalistische uitbuiting blootlegt.

De anti-revisionistische staatsopvatting sluit methodisch en inhoudelijk aan bij Marx' analyse van de warenruil en zijn theorie over de meerwaarde. Zoals Marx de meerwaarde ontdekt in de dialektiek van de warenruil, zo wil men het klassekarakter van de staat afleiden uit de voor de ruil noodzakelijke rechtsvorm. Vandaar dat deze benadering ook vaak de "staatsafleiding" wordt genoemd.

Dat de anti-revisionistische benadering graaft tot op de fundamenteën van de burgerlijke staat, blijkt uit haar probleemstelling : waarom heeft de bourgeoisie voor het uitoefenen van haar klasseheerschappij een staat nodig, en waarom neemt de staat de vorm aan van een onpersoonlijke, afzonderlijk georganiseerde rechterlijke macht

Men probeert deze vragen te beantwoorden door aanknopingspunten te zoeken in Marx' Kritiek op de Politieke Economie. Volgens Marx komt de maatschappelijke samenhang in de burgerlijke maatschappij tot stand via de warenruil. Alle personen produceren onafhankelijk van elkaar, maar tevens voor elkaar. Teneinde in hun behoeften te voorzien, zijn de personen aangewezen op de ruil. De ruil veronderstelt dat de warenbezitters elkaar niet beroven, en dat zij zich aan gemaakte afspraken houden. In de warenruil moeten de partikuliere producenten elkaar erkennen als vrije en gelijke personen, en als warenbezitters hebben zij een gemeenschappelijk belang geen toeëigening door geweld, maar door ruil. Dit laatste impliceert bepaalde regels die worden vastgelegd in het recht. Met de verbreiding van de warenruil en de produktie voor de ruil, wordt de roep van alle warenbezitters om rechtszekerheid en rechtsgelijkheid steeds luider.

Het opstellen van regels die voor iedereen gelden heeft echter alleen maar zin als er een instantie bestaat die zorg draagt voor de naleving ervan. De bescherming van de partikuliere eigendom, van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid kan onmogelijk overgelaten worden aan bepaalde personen of belangen, en is daarom een taak voor een onpersoonlijke en openbare macht die uitgeoefend wordt door alle, of in het belang van alle warenbezitters. Deze openbare macht behoort niemand toe, staat boven alle burgers

en richt zich tot allen middels algemene wetten. Om te voorkomen dat de openbare macht handelt in strijd met de gemeenschappelijke belangen van de warenbezitters, met andere woorden : om ervoor te zorgen dat de openbare macht ook in het algemene belang handelt, is deze macht onderworpen aan strikte regels. Zo ontstaat het stelsel van grondrechten, grondwetten en gewone wetten, die de warenbezitters tegen mogelijke willekeur van de openbare macht moeten beschermen.

Op deze wijze leidt de anti-revisionistische staatsopvatting de noodzaak van een openbare macht af, evenals het openbare karakter ervan. De burgerlijke staat is in principe een rechtsstaat, een staat van formeel vrije en gelijke warenbezitters.

Hoe verklaart men nu dat de rechtsstaat tevens dekmantel is voor de klas-senheerschappij van de bourgeoisie ?

De warenbezitters die op de markt allen Vrij en gelijk zijn, onderscheiden zich in het productieproces als twee soorten warenbezitters : bezitters van produktiemiddelen en bezitters van arbeidskracht. Marx heeft aangetoond hoe de vrije en gelijke ruil tevens de kapitalistische uitbuiting mogelijk maakt door het specifieke karakter van de gebruikswaarde van de waar arbeidskracht. Omdat de arbeidskracht meerwaarde produceert, is de ruil tussen kapitaal en arbeid formeel vrij en gelijk, en materieel onvrij en ongelijk.

Het formeel-algemene belang van alle warenbezitters bij een vrije en gelijke warenairculatie blijkt samen te vallen met het inhoudelijk bijzondere, partikuliere belang van de kapitalistenklasse. De formele gelijkheid en vrijheid zijn echter geen schijn of illusie, omdat ook arbeiders als bezitters van de waar arbeidskracht belang hebben bij de bescherming van de ruil. De rechtsstaat is daarom geen ideologische versluiering maar een reële rechtsstaat gebaseerd op formele vrijheid en gelijkheid en op het "algemeen belang" van alle warenbezitters. Maar de burgerlijke staat is tevens een klas-sestaat omdat deze middels de bescherming van de partikuliere eigendom en de vrijheid van het warenverkeer de kapitalistische uitbuiting beschermt. De burgerlijke staat is tegelijk rechtsstaat en klassestaat. Het klassekarakter van de rechtsstaat schuilt niet in manipulatie door een kleine groep burgers die de staat gebruikt als instrument in dienst van bepaalde belangen, maar het klassekarakter is gelegen in de vormprincipes van de staat zelf.

Wat zijn de consequenties van de "staatsafleiding" ? In het algemeen komt met tot een gelijkkluidende konklusie als Marx in het Kapitaal : de strijd van de arbeiders mag zich volgens Marx niet beperken tot een strijd om rechtvaardig loon, maar moet zich richten op het afschaffen van de loonverhouding, omdat dit de bron van de uitbuiting is. De anti-revisionistische staatsopvatting voegt daaraan toe dat de arbeidersbeweging zich niet moet beperken tot het verkrijgen van rechten binnen de burgerlijke staat, maar dat het uiteindelijk gaat om het afschaffen van de kapitalistische heerschappij en de staat, omdat dit de bron van de politieke onderdrukking is. Men wijst erop dat het vraagstuk van de staat niet gereduceerd mag worden tot een probleem van de politieke machtsverhoudingen, en dat het veroveren van posities binnen de staatsapparaten niet voldoende is om de burgerlijke klasseheerschappij te breken.

Kenmerkend voor de anti-revisionistische staatsopvatting is haar "negatieve" karakter : zij beklemtoont de beperkingen en de grenzen van de burgerlijke staat, maar levert geen "positieve" analyse van politieke machtsverhoudingen. Dat maakt haar uiteindelijk tot een destruktieve theorie. Ze

geeft geen antwoorden op vragen als hoe en wanneer de linkse beweging van de staat gebruik kan maken, welke strategie daarvoor nodig is, en welke staatsinstellingen afgeschaft, hervormd of overgenomen kunnen worden. Deze staatsopvatting, die ontstaan is in de kultuur van de buiten-parlementaire oppositie, biedt nauwelijks meer politieke perspectieven dan de traditionele leerstelling dat de staat afgeschaft moet worden.

Legitimiteit

Ook Jürgen Habermas zet zich af tegen het marxisme-leninisme zij het om geheel andere redenen dat de "anti-revisionisten". Hij ervaart het marxistisch keurslijf als te eng en hij zet zich enerzijds af tegen het marxisme-leninisme dat tot dogma is geworden door zich te vereenzelvigen met de politieke doelstellingen van de Sovjet-Unie, en anderzijds tegen het westerse na-oorlogse marxisme dat veeleer een existentialistische vervreemdingstheorie is, die weinig politieke aktualiteit bezit. Het Marxisme is geen kritische reflexie meer op hedendaagse ontwikkelingen, zegt Habermas. Zo houdt het marxisme te weinig rekening met de nieuwe rol van de staat en van de arbeidersbeweging. Het feit dat het vooral de staat was die een kapitalistische restauratie in de Bondsrepubliek tot stand heeft gebracht, duidt erop dat een theorie die zich in hoofdzaak richt op ontwikkelingen in het productieproces, tekort schiet. Bovendien gelooft Habermas niet in de sociaal-revolutionaire kracht van de industriearbeiders. De arbeidersbeweging is niet meer het revolutionaire subjeet zoals het traditionele marxisme veronderstelt. Om deze nieuwe ontwikkelingen in hun volle omvang te kunnen begrijpen, probeert ook Habermas Marx' theorie te rekonstrueren. Maar rekonstruktie betekent bij Habermas iets anders dan in de anti-revisionistische staatsopvatting. In de "staats-afleiding" gebruikt men het begrip "rekonstruktie" in de zin van restauratie of renaissance van wat Marx werkelijk gezegd heeft. Voor Habermas daarentegen betekent "rekonstruktie" dat men een theorie in haar onderdelen uiteenschroeft en in een nieuwe vorm weer samenvoegt, om het doel wat zij zich gesteld heeft beter te bereiken. Het oorspronkelijke doel van het marxisme is volgens Habermas een kritische maatschappijtheorie. Maar als het historisch materialisme aan herziening toe is, waarin schiet het dan tekort

Habermas beschouwt de ontwikkeling van de sociale evolutie als een leerproces met drie onderscheiden dimensies de ontplooiing van de produktiekrachten, de ontwikkeling van het sociaal-kulturele systeem (wereldbeelden), en de ontwikkeling van de stuurcapaciteit (of de mogelijkheid tot crisisbeheersing) van een maatschappelijk systeem.

Volgens Habermas heeft Marx' theorie over de sociale evolutie, de overgang van de ene produktiewijze naar de andere, aanleiding gegeven tot economisch determinisme door de exclusieve rol die zij toekent aan de ontwikkeling van de produktiekrachten. Maar uit de historische ontwikkeling blijkt, aldus Habermas, dat de normatieve structuren een beslissende rol gespeeld hebben. Sociaal-economische ontwikkelingen geven aanleiding tot problemen en conflicten, maar of deze leiden tot een crisis hangt af van de beleving ervan door mensen : alleen mensen kunnen in een crisis verwoekeld worden. Zo komt Habermas tot de stelling dat de ontwikkeling

van de normatieve structuren de gangmaker in de geschiedenis is. Geen enkel normatief stelsel kan uitbuiting toestaan, en wanneer dit in tegenspraak komt met een klassenstructuur die de geprivilegerde toeëigening van maatschappelijk geproduceerde rijkdom tot norm heeft verheven, ontstaan stuurproblemen die tot een crisis kunnen leiden. Deze tegenspraak wordt tijdelijk opgeheven door wereldbeelden die de ongelijke verdeling legitimeren. Maar naarmate de stuurproblemen groter worden neemt de legitimerende werking van wereldbeelden af, en, als gevolg hiervan, de kans op klassenstrijd toe. Manifeste conflicten tussen klassen bedreigen de sociale integratie en kunnen leiden tot de omwenteling van het gehele systeem.

In het kapitalisme berust de legitimatie van het staatsoptreden op algemene normen die voor iedereen gelden. In de fase van het liberale kapitalisme leverde dit geen bijzondere problemen op, omdat de staat zich weinig met het maatschappelijke leven bemoeide. De legitimiteit van de liberale staat berust op het geloof in de rechtvaardigheid van de economische en sociale orde. Men geloofde in de rechtvaardige werken van het markt-mechanisme, en de staat diende de voorwaarden te scheppen opdat dit mechanisme optimaal kon functioneren.

Maar in het laat-kapitalisme neemt de staatsbemoeienis enorm toe en dient het met name de verrijking van een kleine geprivilegerde groep. Hierdoor ontstaat een tegenspraak : enerzijds neemt de staatsinterventie zo sterk toe dat zelfs levensterreinen en instituties die in het liberale kapitalisme een zekere zelfstandigheid bezaten, thans door de staat beheerst worden, en anderzijds kan dit ingrijpen steeds moeilijk gelegitimeerd worden op grond van algemeen geldende normen omdat het specifieke belangen dient.

De laatkapitalistische samenlevingen hebben volgens Habermas te maken met twee ernstige problemen die beide voortvloeien uit het feit dat de staat de toenemende gebreken van het marktmechanisme moet compenseren.

Het eerste probleem is dat de staat er niet in slaagt de taken die hij van het economisch systeem heeft overgenomen goed te vervullen. Hierdoor ontstaat een tweede probleem dat de economische en politieke crisismaatregelen een stijgende behoefte aan legitimiteit vertonen. Het optreden van de overheid komt onder een toenemende legitimeringsdruk te staan. De vraag is nu of de bevolking in voldoende mate gemanipuleerd en gemobiliseerd kan worden om aan de vereiste crisismaatregelen de nodige legitimatie te blijven verschaffen ? Volgens Habermas is een systeem-aanpassing onvermijdelijk. Maar de aanpassing kan twee kanten op gaan : ofwel de staat ziet zich genoodzaakt fundamentele hervormingen in socialistische zin door te voeren, waarbij de staat aansluit bij de belangen van de overgrote meerderheid van de bevolking en de emancipatie dient ; ofwel de staat ontwikkelt zich tot een autoritaire heerschappij waarbij hij de publieke opinie manipuleert en depolitiseert. Habermas' inschatting is dat de huidige ontwikkeling voornamelijk langs de tweede weg verloopt.

De mogelijkheden tot een openbare discussie over normen voor menselijk samenleven nemen af, omdat er een door de staat gereguleerde pseudo-openbaarheid ontstaat met alle gevolgen van dien : een gemanipuleerde en gedepolitiseerde massa die zich in haar lot schikt. Ook de moderne massa-media werken een kritische openbare mening eerder tegen dan dat zij die bevorderen, en dragen zodoende bij tot de depolitisering van de massa.

Juist dergelijke verschijnselen wil Habermas in zijn kritische maatschappijtheorie aan de kaak stellen. De maatschaf van zijn kritiek vat hij kort samen in de formule "Herrschaftsfreie Kommunikation" een samenleving waarin de mensen met elkaar omgaan als vrije, gelijke en zelfbewuste subjecten. Op grond van dit etisch uitgangspunt kritiseert hij bestaande vormen van onderdrukking en heerschappij door de structurele oorzaken van een systematisch verwrongen communicatie (machtsmisbruik en onderdrukking) bloot te leggen. Deze inzichten hebben tot doel de mensen te informeren opdat zij zich bewust worden van hun belang bij emancipatie uit onderdrukkende verhoudingen.

Habermas legt ongetwijfeld de vinger op de zere plek wanneer hij wijst op het feit dat het marxisme te weinig aandacht heeft besteed aan de bovenbouw en de rol die normen en waarden daarin spelen. Het huidige staatsoptreden kan men moeilijk verklaren alleen op grond van, of als weerspiegeling van economische wetmatigheden, en evenmin als het planmatig optreden van de verenigde monopolie-kapitalisten. Vandaar dat Habermas' pleidooi om aan de ontwikkeling van wat hij noemt "normatieve structuren" een zelfstandige rol toe te kennen, zinnig lijkt.

Het probleem bij Habermas is echter dat hij het vraagstuk van de normen en waarden vertaalt in legitimiteit en legitimiteitsdruk. Als hij uitgaat van een legitimatieprobleem, veronderstelt hij dat de overheersten alleen of voornamelijk in opstand komen omdat zij de heerschappij van de heersenden niet rechtvaardig vinden. Maar er zijn talloze andere redenen te bedenken waarom mensen niet in opstand komen. De overheersten kunnen bijvoorbeeld geen weet hebben van, of geen belangstelling hebben voor de vorm van heerschappij waaraan ze onderworpen zijn. Het kan zijn dat ze zich niet bewust zijn van het feit dat de maatschappij ook op een andere manier georganiseerd kan worden. En ook al zijn ze zich hiervan bewust, dan nog kan het zijn dat ze geen mogelijkheden zien om de bestaande situatie te veranderen. Onwetendheid, gebrek aan belangstelling of vertrouwen zijn geen psychologische kenmerken, en kunnen volgens ons ook niet verklaard worden als gevolg van manipulatie en bedrog, maar vormen op zich een inzet en object van politieke strijd. Juist dit blijft bij Habermas onderbelicht.

We zullen nu een andere traditie binnen het marxisme bespreken ; waarin men eveneens geprobeerd heeft de zelfstandige rol van politieke en ideologische factoren theoretisch te verwerken, maar men deze factoren uitdrukkelijk beschouwt als onderwerp van strijd. Dit is de traditie die loopt van Gramsci, via Althusser naar Poulantzas.

Ideologische staatsapparaten

Evenals Habermas zet ook de Franse kommunist Louis Althusser zich af tegen de dogmatische leerstellingen van het stalinistische "dialectisch materialisme", en tegen een existentialistische Marx-interpretatie. Maar in tegenstelling tot Habermas die het marxisme interpreteert als een kritische maatschappijtheorie, probeert Althusser in een theoretische discussie met het stalinisme, het marxisme-leninisme wetenschapstheoretisch te vernieuwen en om te vormen tot een wetenschappelijk marxisme, met de nadruk op wetenschappelijk. Hij probeert de marxistische theorie en politiek te

voorzien van een vaste grondslag door het wetenschappelijk objectieve karakter van het historisch materialisme te beklemtonen. Omdat Althusser voortbouwt op de geschriften van Gramsci, zullen we eerst ingaan op diens opvattingen, mede omdat deze een belangrijke wending gaven aan het debat rond de burgerlijke staat.

Zowel Marx als Lenin stellen dat wanneer de arbeidersbeweging de heerschappij van het kapitaal wil afschaffen, zij eerst de burgerlijke staat moet vernietigen. Gramsci brengt hier tegen in dat de moderne West-Europese staat niet vernietigd kan worden. De macht van de moderne westerse staat berust namelijk niet alleen op geweld, maar voor een belangrijk deel op de vrijwillige toestemming van de onderdrukten; de bourgeoisie oefent een hegemonie uit, zegt Gramsci. Hij vat de heerschappij van de bourgeoisie op als "diktatuur plus hegemonie" of "hegemonie gepantserd met dwang". Door haar controle over private instituties zoals scholen, massamedia, kerken, enz., verbreidt de heersende klasse haar wereldbeschouwing en verzekert zij zich van de instemming van de staatsburger en daardoor van de hegemonie over de totale maatschappij. De staat is niet enkel een werktuig voor de uitbuiting van de onderdrukte klasse (Lenin), maar past tevens de grote massa van de bevolking aan aan de vereisten van de ontwikkeling van de produktiekrachten. De staat is tegelijk onderdrukker én opvoeder. Dit heeft belangrijke politieke consequenties. Volgens Gramsci mag de moderne westerse staat niet gezien worden als een vesting die door een revolutionaire stormloop ingenomen kan worden. Hij beschrijft de staat als een systeem van verdedigingslijnen waarvan we alleen de buitenste linie kennen. Wanneer de arbeidersbeweging een linie heeft overwonnen stoot ze meteen op een volgende. In tegenstelling tot Lenin's strategie van de bewegingsoorlog, de plotselinge stormloop op de staatsmacht, stelt Gramsci een strategie voor van de stellingenoorlog waarbij de arbeidersbeweging stellingen betreft en probeert een tegenhegemonie op te bouwen en de bourgeoisie met haar eigen wapens te bestrijden.

De kern van Gramsci's stelling is dat de staat weliswaar de heerschappij van de heersende klasse veilig stelt, maar dat het geen instrument is in handen van de heersende klasse. Daarom kan de staat niet aan de heersende klasse ontnomen worden zoals men iemand vuurwapens kan afnemen. Deze opvattingen van Gramsci zijn voor het eerst systematisch verwerkt door Louis Althusser. Systematisch, omdat Althusser de klassieke marxistische staatsopvatting, die hij wil omvormen tot een wetenschappelijke theorie, beschrijvend van aard vindt. De klassieken van het marxisme verschaffen ons, zegt Althusser, begrippen en een theorie die het mogelijk maken de feiten van de onderdrukking te beschrijven en te herkennen, maar ze leveren geen wetenschappelijke theorie van de staat. Om een wetenschappelijke theorie van de staat op te stellen is het volgens hem absoluut noodzakelijk iets aan de klassieke definitie van de staat als instrument van onderdrukking toe te voegen.

Allereerst benadrukt Althusser in navolging van Lenin dat men een duidelijk onderscheid moet maken tussen de staat als apparaat en macht. De politieke klassenstrijd draait om het veroveren en behouden van de staatsmacht door een bepaalde klasse of bondgenootschap van klassen of klassefrakties. Staatsmacht en staatsapparaat zijn niet hetzelfde omdat bij bepaalde politieke gebeurtenissen een nieuwe klasse de staatsmacht kan veroveren, terwijl het staatsapparaat intact blijft. De verovering van de

staatsmacht door Russische proletariërs en boeren bijvoorbeeld heeft een groot deel van het staatsapparaat onaangetast gelaten. Ook andersom geldt dat het staatsapparaat kan veranderen, terwijl de staatsmacht in handen blijft van dezelfde klasse. Om de staatstheorie vooruit te brengen is het volgens Althusser noodzakelijk niet alleen met het onderscheid tussen staatsmacht en staatsapparaat rekening te houden, maar ook verschillende soorten staatsapparaten te onderscheiden. De klassieke marxistische theorie verstaat onder staatsapparaat de regering, het bestuurlijk apparaat, het leger, de politie, enz. Dit noemt Althusser het repressieve staatsapparaat, omdat het grotendeels funktioneert door middel van geweld. Voortbouwend op Gramsci's inzicht dat de staat méér is dan alleen onderdrukking, onderscheidt Althusser nog een tweede groep van staatsapparaten die hij de ideologische staatsapparaten noemt. Hieronder vallen de godsdienst, het onderwijs, het recht, de cultuur, etc. De ideologische staatsapparaten onderscheiden zich van het repressieve staatsapparaat, omdat het eerste anders dan het tweede bestaat uit een veelvoud van verschillende van apparaten. Het meest wezenlijke verschil is echter dat het repressieve staatsapparaat overwegend funktioneert door middel van geweld, en de ideologische staatsapparaten voornamelijk door middel van ideologie. Onder ideologie verstaat Althusser meer dan alleen het denken van mensen, maar ook hun gedragingen die materieel gestalte krijgen in apparaten en rituele praktijken. Zo bestaat de religieuze ideologie niet alleen uit het geloven zelf, maar ook uit de kerkgang om een mis bij te wonen het neerknielen, bidden, biechten, enz.

Een derde onderscheid is dat de ideologische staatsapparaten merendeels tot de private, en de repressieve staatsapparaten tot de publieke sektor behoren. Maar voor Althusser doet het er weinig toe of de staatsapparaten publiek of privaat zijn. Waar het op aankomt is hun functie en hun wijze van functioneren.

Wat is dan de functie van de staatsapparaten ? De rol van het repressieve staatsapparaat bestaat er in de politieke voorwaarden te waarborgen voor de instandhouding van de produktieverhouding. Ook de ideologische staatsapparaten voorzien in de reproductie van de produktieverhouding, maar op een andere wijze. Het ideologische staatsapparaat onderwijs bijvoorbeeld leert mensen vaardigheden die bruikbaar zijn voor de produktie, maar men leert op school tevens de "regels" van goed gedrag, dat wil zeggen : de kode die elke persoon in acht moet nemen al naar gelang de baan waarvoor hij of zij bestemd is. Het onderwijs geeft mensen een kwalifikatie en onderwerpt hen tegelijkertijd aan de regels van de gevestigde orde. De ideologische staatsapparaten produceren opvattingen, gewoonten en gedragingen die helpen de bestaande produktieverhouding te reproduceren.

Nu kan volgens Althusser geen enkele klasse de staatsmacht duurzaam in bezit houden, zonder tegelijkertijd haar hegemonie over en in de ideologische staatsapparaten uit te oefenen. Als voorbeeld voert hij de zorg aan van Lenin om o.a. het onderwijs te revolutioneren, teneinde het sovjet-proletariaat dat zich van de staatsmacht meester gemaakt had, in staat te stellen de overgang naar het socialisme veilig te stellen. De ideologische staatsapparaten zijn derhalve vaak de inzet van de klassenstrijd, en ook een plaats waar hij wordt uitgevochten. De heersende klasse kan de ideologische staatsapparaten echter niet zo gemakkelijk haar wet opleggen als het repressieve staatsapparaat. Het kan gebeuren dat de onderdrukte klassen posities verwerven in de ideologische staatsapparaten door gebruik te maken

van tegenspraken tussen en binnen de veelheid van deze apparaten, en zodoende kan hun strijd het wapen van de ideologie keren tegen de heersende klassen.

Althussers "toevoeging" aan de klassieke marxistische staatsopvatting is een kritiek op de theorie van het staatsmonopoliekapitalisme. De politieke macht van de burgerlijke klasse kan men volgens Althusser niet verklaren op grond van de economische macht van een kleine groep monopolisten. Ten eerste omdat de politieke macht bestaat uit een machtsblok dat direct of indirect verschillende fracties van een klasse verbindt onder hegemonie van de monopolistische fractie. Ten tweede omdat men dan geen rekening houdt met de massale basis waarover de burgerlijke overheersing kan beschikken. Althusser zegt dat probleem niet kan worden opgelost door te wijzen op de manipulatie en de macht van de monopolies want politiek is niet te herleiden tot economie, en als klasse is de bourgeoisie niet te herleiden tot haar monopolistische fractie, hoewel zij er volstrekt door gedomineerd wordt. Als de bourgeoisie als klasse politiek kon worden gereduceerd tot haar monopolistische fractie, aldus Althusser, dan zou ze het nog geen kwartier uithouden. Met andere woorden als de "monopolies" in de verkiezingen verslagen worden en de bourgeoisie voor een tijdje het veld moet ruimen, dan is de strijd beslist nog niet gestreden. De arbeidersklasse en haar bondgenoten kunnen de burgerlijke staatsmacht niet "vernietigen", zoals Lenin het formuleerde, door de huidige staatselite te vervangen door een arbeidersregering, maar zij moeten ook de structuur en de praktijk van de ideologische staatsapparaten revolutioneren.

Zolang dit niet gebeurt, blijven ze functioneren in het belang van de heersende klasse. De staat is in wezen een onderdrukkend apparaat, en het onderscheid tussen repressieve en ideologische staatsapparaten geeft aan op welke manier de onderdrukking plaats vindt. Een van zijn vroegere leerlingen, Nicos Poulantzas, heeft opgemerkt dat volgens Althusser de staat alleen maar door middel van repressie of ideologie kan functioneren. De werking van de staat blijkt uit wat hij verbiedt, uitsluit, verhindert of uit wat hij verbergt, verdoezelt en liegt. Althusser vooronderstelt in feite dat de staat enkel de "negatieve regels" van het economisch krachtenspel bepaalt, en dat de economische krachten zichzelf reguleren. Althusser kan geen antwoord geven op vragen als waarom geloven de mensen in een bepaalde ideologie, en waarom laten ze zich onderdrukken? Hij kan alleen antwoorden: "omdat de staat ideologie produceert, en omdat hij onderdrukt".

Een nieuw begrip van macht

Welke inzichten hebben de marxistische staatstheorieën ons tot nu toe opgeleverd? De theorie van het staatsmonopoliekapitalisme zegt dat de staat geen neutrale instantie is die het algemeen belang dient, maar een werktuig in de handen van de grote monopolies. De anti-revisionistische staatsopvatting voegt hieraan toe dat de staat geen instrument is in handen van een bepaalde klasse, maar dat de rechtsstaat ongeacht de regeringsvorm en ongeacht het overheidsbeleid al een klassestaat is.

Jürgen Habermas, evenals Gramsci en Althusser, heeft gewezen op de rol van de bovenbouw: Habermas door te wijzen op de betekenis van het bewustzijn, en Gramsci en Althusser door te benadrukken dat de heerschappij

pij van de bourgeoisie maar gedeeltelijk berust op geweld, en voornamelijk op vrijwillige onderwerping. Zij komen tot de konklusie dat de klasstrijd niet tegen de staat, maar ook binnen de staat gevoerd wordt en moet worden.

Wat betekent dit voor een politieke strategie van de linkse beweging ? De staat is geen onschuldig werktuig dat men voor progressieve doeleinden kan gebruiken en dat men niet in één slag kan vernietigen. Moet de linkse beweging de staat een beetje gebruiken, een beetje vernietigen en een beetje boycotten ?

Onlangs heeft Michael Jager in het Duitse tijdschrift "Das Argument" beweerd dat de vraag of de staat benut, vernietigd of geboycot moet worden, niet juist gesteld is. Deze vraag veronderstelt namelijk dat de staat een bepaalde, afgeperkte ruimte is, zodat sommige personen zich binnen en andere zich buiten die ruimte kunnen bevinden. Indien men uitgaat van de staat als een bepaalde ruimte, geldt de vraag : moeten we buiten deze ruimte blijven en de staatsmacht van buiten af bestrijden, of moeten we naar binnen gaan en van binnen uit de staatsmacht veroveren ? Een derde mogelijkheid is natuurlijk dat men via verschillende organisaties beide strategieën tegelijkertijd volgt, maar dit is niet meer dan een combinatie van de eerste twee.

Volgens Jager is de staat geen ruimte die los staat van de mensen of buiten de mensen omgaat. Hij beroept zich op de Franse filosoof Michel Foucault die beweert dat macht geen heerschappij is van het ene individu over het andere, van de ene groep over de andere, of van de ene klasse over de andere. Macht is niet iets waarover men kan beschikken, of dat men kan bezitten zoals men rijkdom bezit. Foucault gebruikt een ander beeld om macht en machtsverhoudingen weer te geven. Hij stelt macht voor als een kringloop of een ketting waarbij de individuen schakels zijn in de machtsuitoefening. Er bestaan niet eerst individuen of klassen die vervolgens macht over elkaar uitoefenen, want individuen en klassen ontlenen hun identiteit aan de machtsverhouding waarin zij een schakel zijn. Macht wordt niet door of over individuen uitgeoefend maar gaat door hen heen.

Als we deze redenering toepassen op de politieke macht van de staat, dan spreken we van de staatsmacht die door ons heen gaat, die ons van binnen beheerst. Dat betekent dat we de staatsmacht niet enkel kunnen lokaliseren in bepaalde apparaten, want hij is ook aanwezig in het denken en het gedrag van alle mensen die aan de staatsmacht onderworpen zijn. Het staatoptreden is geen gevolg van krachtsverhoudingen tussen groepen of klassen, wanneer men onder krachten verstaat groepen van individuen die als legers tegenover elkaar staan. Machtsverhoudingen kunnen dwars door groepen, klassen of zelfs individuen heenlopen. Een en dezelfde daad van een persoon kan tegelijkertijd een punt van verzet tegen én steun voor de staatsmacht zijn. Bij verkiezingen stemmen op een kommunistische partij bijvoorbeeld, ondersteunt enerzijds de staatsmacht omdat het de politieke instituties van de burgerlijke heerschappij erkent, maar is tevens een uiting van verzet tegen dezelfde heerschappij. Het is duidelijk dat wanneer we de zienswijze van Foucault volgen, het vraagstuk van de politieke macht uiterst complex wordt. Wat moeten we ons nu voorstellen bij politieke macht, en welke strategie moet de linkse beweging voeren ten aanzien van de staat

Op deze vragen heeft de Grieks-Franse kommunist Nicos Poulantzas geprobeerd een antwoord te geven. In zijn boek "L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme" stelt hij dat de staat geen vesting is, maar een materiële verdichting van krachtsverhoudingen, en dat hij als zodanig een specifieke materialiteit bezit. Het volgende voorbeeld maakt duidelijk wat Poulantzas bedoelt zoals men weet krèert de Kerk niet de religie, maar de religie de Kerk, en in deze zin is de Kerk een materiële verdichting van onzichtbare verhoudingen. Men kan de Kerk niet veroveren of binnendringen, zonder zich met religie in te laten, en religie bestaat niet alleen uit het geloven maar krijgt ook materieel gestalte in een godsdienstig ritueel, en ligt verankerd in alle gelovigen, zelfs in hen die geen trouwe kerkgangers zijn. Wanneer men de Kerk afschaft, heeft men nog niet de materialiteit van de religie afgeschaft, omdat de mensen nog steeds neerknielen, de ogen sluiten en bidden. Iets dergelijks heeft ook Marx naar voren gebracht in zijn kritiek op Proudhon, die meende dat men het kapitalisme kon laten verdwijnen door het geld af te schaffen. Marx hield dit voor onmogelijk omdat het geld een logisch gevolg is van bepaalde economische verhoudingen. Wanneer men het officiële geld uit de cirkulatie zou nemen, gaat onmiddellijk een ander artikel als ruilmiddel functioneren. Om het kapitalisme af te schaffen moet men de economische verhoudingen veranderen, zegt Marx.

Hetzelfde geldt voor de staat : men kan de staat niet afschaffen door het staatsapparaat te vernietigen. Men kan de staatsmacht niet veroveren door een frontale aanval op de staatsapparaten te ondernemen, alsof de staat een werktuig is waarop men de hand kan leggen. De staat is geen vesting die men van buiten af met een trojaans paard kan binnendringen. Volgens Poulantzas is de staat minder dan ooit een van de massa's geïsoleerde ivoren toren, want hun strijd doortrekt permanent de staat ook al zijn de massa's hierin zelf niet fysiek aanwezig.

De belangrijkste rol van de staat in de klassenstrijd zegt Poulantzas, is het handhaven van de eenheid en de samenhang in een maatschappijformatie door de klassenheerschappij te bundelen en te bevestigen, en zo de klassenverhoudingen te reproduceren. De kern van het vraagstuk van de politieke heerschappij ligt in de vraag op welke manier de staat deze functie vervult. Men dient, zegt Poulantzas, de staat "op zijn eigen plaats te situeren", en de relatieve autonomie van de staat te omschrijven. Volgens hem heeft de hele politieke theorie altijd gevangen gezeten in het valse dilemma tussen het "ekonomisme" van de orthodoxe kommunisten en het "funktionalisme" of "institutionalisme" van het burgerlijke politieke denken. Dit dilemma is de tegenstelling tussen de staat opgevat als een ding/instrument of als een subjekt. De instrumentalistische opvatting beschouwt de staat als een passief werktuig in de handen van een klasse of klassefractie alsof de staat geen enkele autonomie zou bezitten ; de subjektivistische opvatting daarentegen stelt de autonomie van de staat absoluut, doordat men de staatsmacht herleid tot een "eigen wil", die wordt belichaamd door de macht van de groep die de staatsmacht controleert (bureaucratie of elites). In beide gevallen wordt de verhouding tussen de staat en de sociale klassen gezien als een uitwendige verhouding : in het ene geval onderwerpen de klassen de staat (ding) aan zich via de invloeden van pressiegroepen, en in het andere geval onderwerpt of controleert de staat (subjekt) de klassen. In beide opvattingen ziet men de staat en de klassen als twee op zichzelf staande grootheden waarbij de een de macht bezit die de ander niet heeft. Ofwel

absorberen de heersende klassen de staat en beroven ze hem van zijn specifieke macht (de stelling van de versmelting tussen staat en monopolies) ofwel het is zo dat de staat "weerstand biedt" en de heersende klassen ten eigen bate hun macht onttrekt (de sociaal-demokratische opvatting van de staat als scheidsrechter tussen de strijdende klassen).

De kapitalistische produktiewijze kenmerkt zich echter door een specifieke scheiding tussen de politieke en de economische sfeer. De politieke sfeer staat niet los van de economische en is er evenmin een aanhangsel van, maar beide hebben een eigen uitwerking op de reproductie van de klassenverhoudingen. De scheiding tussen politiek en economie betekent dus niet dat er eerst een economische produktieverhouding is, waaraan in tweede instantie de staat wordt toegevoegd, want er bestaat geen economie zonder staat en staatsinterventie.

De scheiding tussen politiek en economie moet men volgens Poulantzas juist opvatten als de bijzondere wijze waarop de staat aanwezig is in de economische verhoudingen.

De gedeelde staat

Maar als de staat "relatief autonoom" is, dat wil zeggen niet te herleiden tot economie en economische wetmatigheden; waardoor wordt dan het staatsingrijpen bepaald? Poulantzas beschouwt de politiek van de staat als een resultante van klassentegenstellingen. De staat wordt bepaald door, is geheel doortrokken van klassentegenstellingen, en geeft deze tegenstellingen ook vorm. De staatsapparaten bezitten geen eigen macht, die een bepaalde groep kan gebruiken of misbruiken, maar materialiseren en bundelen klassenverhoudingen. Dat betekent dat de verschillende functies die de staatsapparaten in de reproductie van de maatschappelijke verhoudingen vervullen op zich niet neutraal zijn, maar afhangen van de staatsmacht, en dat de politieke en niet de economische machtsverhoudingen verantwoordelijk zijn voor het bestaan en het functioneren van de staatsapparaten. Anders gezegd: de rol die dit of dat staatsapparaat speelt in de reproductie van de klassenheerschappij vloeit niet voort uit hun intrinsieke aard, maar hangt af van de politieke machtsverhoudingen en de klassenstrijd. Daarom is, en kan de staat ook nooit een mololitisch blok zonder breuken zijn. De staat is "gebroken" of "gedeeld", hetgeen tot uitdrukking komt in de verhouding van de heersende en de onderdrukte klassen tot de staat.

Op de eerste plaats is de staat gedeeld door de tegenstellingen binnen de heersende klassen. De bourgeoisie is verdeeld in fracties en deze nemen in ongelijke mate, en wel in steeds ongelijkere mate, deel aan de staatsmacht. In het politieke blok aan de macht heeft de fractie van het monopoliekapitaal een overheersende positie, de hegemonie. Maar om zijn rol van politieke organisator van de bourgeoisie te kunnen vervullen, moet de staat altijd een bepaalde mate van zelfstandigheid blijven bezitten ten opzichte van het blok aan de macht. De tegenstellingen tussen de fracties in het blok aan de macht hebben tegenstellingen tussen verschillende apparaten en afdelingen van de staat tot gevolg. Sommige fracties vinden hun vertegenwoordiging vooral in bepaalde departementen en het leger, andere in het parlement of de rechterlijke macht. Hierdoor wekt de politiek van de staat op korte termijn de indruk onsamenvattend te zijn, maar op lange en korte

termijn valt zij uit ten gunste van het monopoliekapitaal. Bepaalde beslissingscentra en sleutelposities zijn door hun aard bijna alleen toegankelijk voor monopolistische belangen.

De staatsapparaten "helpen" de heersende klassen aan hun politieke eenheid, iets waartoe zij zelf vanwege hun onderlinge tegenstellingen niet in staat zijn. Terwijl de staatsapparaten een organiserende functie hebben voor de heersende klasse, veroorzaken zij desorganisatie en verdeeldheid bij de onderdrukte klassen. De onderdrukte klassen zijn meestal niet binnen de staat aanwezig, maar dat wil nog niet zeggen dat de strijd van de onderdrukte klassen "buiten" de staat zou blijven. De staatsapparaten zijn een belichaming van de macht van de heersende klassen en klassefrakties in hun tegenstelling tot de overheerste klassen. Zo hangt de praktijk van de staatsapparaten, de ideologische of repressieve rol van een of ander apparaat, de structuur van elk apparaat of afdeling niet alleen af van de krachtsverhoudingen binnen het blok aan de macht, maar evenzeer van de rol die zij moeten vervullen tegenover de gedomineerde klassen. Bovendien is het zo dat de tegenstellingen tussen heersende en onderdrukte klassen zich op een rechtstreekse manier binnen het blok aan de macht zelf doen gelden in tegenstellingen tussen zijn klassen en frakties. Deze frakties verkeren niet altijd in tegengestelde posities ten opzichte van de volksmassa's en ook hun strategie ten aanzien van de massa's is niet steeds hetzelfde. Hieruit volgt dat een bepaalde staatspolitiek het resultaat is van een proces van tegenspreken niet enkel tussen de frakties van het blok aan de macht, maar evenzeer tussen dit blok en de onderdrukte klassen.

De laatste jaren hebben deze tegenspreken geleid tot een politieke crisis, tot belangrijke wijzigingen in de politieke krachtsverhoudingen in de klassenstrijd. De ernst van de politieke crisis blijkt uit het feit dat deze crisis zich heeft ontwikkeld tot een crisis van de staat. De staat tracht de politieke krisistendenzen te boven te komen door een reeks veranderingen in de institutionele structuur en de praktijk van de staatsapparaten, welke Poulantzas in zijn laatste boek beschrijft onder de titel "Het verval van de democratie het autoritair etatisme". De huidige politieke en economische klassenstrijd hebben als inzet òf een autoritaire staat, òf een democratisch socialisme waarin men een verbinding weet te leggen tussen een omgevormde vertegenwoordigende democratie en een directe democratie aan de basis.

In het laatste hoofdstuk van zijn "L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme" heeft Poulantzas zijn strategische opvattingen uitvoerig beargumenteerd en verdedigd tegenover orthodox kommunistische en sociaal-demokratische opvattingen. We beperken ons hier tot de vraag welke consequenties zijn staatsopvatting heeft voor politiek strategische kwesties.

Het doel van een socialistische politieke strategie is het veroveren van de staatsmacht om zodoende de bestaande kapitalistische verhoudingen te vervangen door socialistische. De staatsmacht grijpen betekent echter niet dat men simpelweg de hand legt op delen van de staatsapparaten met het oog op hun vervanging door een andere macht.

De staatsmacht in bezit nemen betekent de massastrijd zodanig uitbreiden, dat hij de interne machtsverhoudingen tussen de staatsapparaten verandert deze apparaten zijn zelf het strategische veld van de politieke strijd. Anders dan men vaak denkt, zegt Poulantzas, bestaat het alternatief niet uit een "interne strijd", dat wil zeggen een strijd die zich fysiek afspeelt binnen

de staatsapparaten, of een strijd op afstand die zich buiten de staatsapparaten afspeelt. Ook een strijd op afstand heeft uitwerkingen op de staat en blijft altijd en in alle gevallen noodzakelijk : deze strijd weerspiegelt immers de autonomie van de strijd en van de organisaties van de volksmassa's.

Het veroveren van de staatsmacht is een langdurig proces waarin de verspreide verzetcentra waarover de massa's binnen de netwerken van de staat altijd beschikken, geactiveerd, versterkt, gekoördineerd en gedirigeerd worden, alsmede dat er nieuwe worden geschapen en ontwikkeld. Daardoor kan men deze centra op het strategische veld van de staat omvormen tot centra van werkelijke macht. Poulantzas lijkt hier een reformistische strategie voor te stellen, ware het niet dat uitdrukkelijk zegt dat een stapsgewijze verovering van de staatsapparaten niet voldoende is. Het is niet de bedoeling zich enkel in de staatsapparaten te nestelen louter om hun mogelijkheden voor goede doelen te benutten. Waar het om gaat is het doorvoeren van diepgaande breuken, het omslaan van de krachtsverhouding ten gunste van de volksmassa's. Bovendien moet de strijd van het volk steeds tot uiting komen in de ontplooiing en in de verbreiding van voorzettingen van directe democratie aan de basis en centra van het zelfbeheer. Daarom stelt Poulantzas een strategie voor die doelt op radicale omvorming van de staatsapparaten in combinatie met de ontwikkeling en verbreiding van directe democratie en zelfbeheer.

Resultaten

Welke theoretische resultaten heeft de moderne marxistische staatstheorie opgeleverd, en welke politieke consequenties moeten we daaruit trekken

We weten nu dat de heerschappij van de bourgeoisie niet enkel op repressie berust, maar voor een belangrijk deel op de instemming en de vrijwillige onderwerping van de onderdrukten. De bourgeoisie ontleent haar politieke macht niet zozeer aan repressie en manipulatie, en haar macht kan men niet alleen lokaliseren in een reeks repressieve en ideologische apparaten. Dat betekent dat men de politieke macht van de bourgeoisie niet kan breken door deze apparaten te vernietigen. Met andere woorden : de staat is geen vesting waar men binnentrekt of buiten blijft, en die men evenmin opzij door een bewegingsoorlog (Lenin), hetzij door een stellingenoorlog (Gramsci) kan innemen. De staat is immers een strategische situatie waarin groeperingen en klassen bepaalde posities innemen. De staat is immers een strategische situatie waarin groeperingen en klassen bepaalde posities innemen. Een apparaat of afdeling van de staat is nooit van "hen" of van "ons". Het optreden van de staat is een uitdrukking van krachtsverhoudingen die dwars door staatsinstellingen, partijen en politici heen kunnen lopen. Daarom is het staatsoptreden ook maar gedeeltelijk afhankelijk van de partijen die aan de regering zijn.

De politieke consequentie hiervan is dat een politieke beweging of het nu gaat om de arbeidersbeweging, een ekologische beweging of de vrouwenbeweging zich niet moet afvragen of ze binnen of buiten de staat moeten werken. Ze is namelijk altijd op een of andere manier "aanwezig" in het staatsoptreden.

Een linkse politieke beweging kan pas een politieke machtsfactor worden

als zij er in slaagt de objectieve strategische situatie te "identificeren". Wanneer men de ontwikkeling in de richting van een autoritaire staat wil bestrijden, moet men niet blijven denken in termen van "progressieve en reactionaire krachten", of van linkse of rechtse politieke partijen die als legers tegenover elkaar staan. Dit is een te simpel en misleidend beeld.

Een linkse beweging moet weten wat de (potentiële) steunpunten zijn voor een autoritaire ontwikkeling : welke politieke instituties, welke psychologische mechanismen, en welke kulturele tradities dragen hiertoe bij ? En ook moet men weten waar het verzet open of latent aanwezig is, welke instituties en mechanismen mensen tegenhouden of stimuleren om in verzet te komen ? Een analyse van de strategische situatie moet aan het licht brengen waar de breukpunten liggen in de burgerlijke hegemonie, en welke politieke instellingen links moeten ondersteunen, hervormen of bestrijden. Helaas ontbreekt het aan dit soort analyses, niet in de laatste plaats omdat de gangbare politieke analyses zich nog altijd bewegen binnen de traditionele kaders waarin de staat wordt voorgesteld als een monolithisch blok zonder breuken. Hopelijk brengen de inzichten van de moderne marxistische staatstheorie hierin verandering.